

Кленічы і іх фармальна-семантычныя асаблівасці ў творах Якуба Коласа

Адзначаючы выдатныя заслугі Якуба Коласа ў справе стварэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы, мы павінны гаварыць аб ім не толькі як пра аднаго з заснавальнікаў, творцаў і рэфарматараў, але і як аб яркай індывідуальнасці, самабытным і арыгінальным мастаку, у творчасці якога багацце і сіла беларускай мовы раскрылася ва ўсёй велічы і глыбіні. Аснова індывідуальнай моўнай манеры Якуба Коласа – бытавая народна-гутарковая мова. Эмацыянальная ўражлівасць і разам з тым высокая прастата яго мастацкага пісьма закладзены ў адным з пластоў народнай гутарковай мовы – ідыяматыцы і фразеалогіі. З элементаў народнай ідыяматыкі ў мове коласаўскіх твораў знайшлі сваё адлюстраванне такія адзінкі малых форм беларускага фальклору, як кленічы, ці, як іх яшчэ называюць праклёны, клятвы, кляцбы. Кленічы – гэта слоўныя формулы праклінальнага характару, у якіх, як правіла, зычыцца зло, розныя беды, няшчасці. Збіральнік беларускай народнай творчасці М. Федароўскі засведчыў: “Беларус мае ў сваім рэпэртуары пракляццяў, відаць, больш, чым пажаданняў... Праехаўшы ўздоўж і ўпоперак большую палову роднай зямлі, магу смела сцвярджаць, што нідзе мне не даводзілася чуць такіх страшных пракляццяў, як у гэтым краі амаль штодня. Знешне спакойны народ не ўпусціў магчымасці, каб не вымавіць цэлага запasu кляцбаў, асабліва ў гэтым вялікіх поспехаў дасягаюць жанчыны. ...вымаўляюцца пракляцці працяжным і манатонным голасам, што для вушэй пастаронняга слухача пакідае вельмі прыемнае ўражанне, можна сказаць, страшнае ўражанне”. (Federowski M. Lud bialoruski na Rusi litewskiej. Warscawa, 1935. С. XI) На жаль, творы гэтага жанру не сталі аб’ектам даследавання сучасных даследчыкаў-лінгвістаў, фалькларыстаў і збіральнікаў, паколькі не ўвайшлі нават у шматтомнае выданне “Беларуская народная творчасць”. Між тым яны прадстаўляюць выдатныя ўзоры мастацкага валодання словам, прыклады дасканалай арганізацыі тэксту у поўнай адпаведнасці з прагматыкай выказвання.

Тыповой структурнай формай кленічаў, выяўленых у творах Якуба Коласа, з’яўляецца граматычная мадэль “**часціца + асабовы займеннік + назоўнік + дзеяслоў**”: *каб вас воўк паеў (XII, 31*)*, *хай цябе ліха сячэ (IV, 150)*, *бадай бы вы на свеце не хадзілі (III, 332)*, *каб з цябе кішкі павыцягвалі (VII, 332)*. Пры такой структурнай арганізацыі кленічаў выяўляюцца асоба, якой адрасуецца праклён, дзеянне, якім чынам павінна адбыцца пажаданне, суб’ект (утваральнік) дзеянне, а таксама актуалізатары эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў часціцы. У некаторых выпадках структура праклінальных выразаў можа спрашчацца або за лік назоўніка: *каб цябе зямля сырая (II, 8)*, *бадай цябе паралюш (III, 131)*, або за лік дзеяслова: *каб ты апруцеў (IV, 56)*, *каб ты здох (X, 279)*, *каб вы напруцелі (III, 76)*. Замест асабовага займенніка ў склад кленічаў могуць уключацца назоўнікі: *каб подлыя каты... у дом свой не мелі дарог (III, 255)*.

Структурна-кампазіцыйным кампанентам большасці кленічаў выступаюць часціцы *хай* (*няхай*), *бадай*, *што б*, якія знаходзяцца ў прэпазіцыі да асноўнага выказвання. Найбольш пашыраны выразы з *часціцамі каб*, *хай* (*няхай*), якія спалучаюцца пераважна з асабовымі займеннікамі: *каб ты не меў на смерць кашулі* (VIII, 193), *каб ты ў чыстым полі рагатаў* (IV, 172), *каб на тваю шыю вяроўку завязалі* (IV, 172), *каб яго абляпілі сотні скул* (XII, 231), *каб цябе за жыivot узяло* (IX, 118), *няхай табе пуп трэсне* (IX, 424), *няхай іх сляпых водзяць* (VII, 19), *хай цябе ліса сячэ* (IV, 150), *няхай тваю скуру чэрці спішуць* (V, 216), *няхай дасць табе бог скулу* (IV, 178). Менш пашыраны кленічы з часціцамі *бадай*, *што б*, з'яўленне апошняй у народных гаворках звязана з уплывам часціцы *чтобы* з рускай мовы.

Сустрэкаюцца праклінальныя выразы, у якіх часціцы адсутнічаюць, а значэнне пажадання выражаецца дзеяслоўнымі формамі загаднага або ўмоўнага ладу: *малым бы ты здох* (VIII, 131), *будзь ты тры разы пракляты* (X, 139), *агні б яе спалілі* (X, 122). У некаторых праклёнах апушчаны як часціца, так і дзеяслоў. У такім выпадку сэнсавая нагрузка благога пажадання прыпадае на назоўнікі: *хвароба вам і скула ў бакі* (V, 483), *колам зямля вам* (VI, 229).

Тэксты кленічаў уяўляюць адзіны сэнсавы-сінтаксічны блок, які мае характар фразеалагічнага адзінства. У мове твораў Якуба Коласа пры структурнай арганізацыі кленічаў шырока выкарыстоўваецца прыём семантычнага паралелізму: адна з частак выказвання ўтрымлівае дзеяслоў са значэннем дзеяння, за якое пасылаецца праклён, а другая – сам праклён з названым дзеяннем: *каб цябе вон нагамі вынеслі, як ты мяне нёс* (IV, 172), *каб на тваю шыю вяроўку завязалі, як завязаў ты на чужога каня* (IV, 172), *як ты едзіш, каб ты жыватом ездзіў* (V, 442), *от падвёў гад, каб яму жыivot падвяло* (IV, 63). Зачынам для такіх кленічаў звычайна з'яўляецца часціца *каб*.

Пажаданне праклінальнага характару можа быць семантычна дыферэнцыравана. Часцей сустракаюцца кленічы, у якіх зычыцца хвароба або смерць, як найбольш цяжкія формы фізічнага знясілення чалавека: *бадай цябе паралюш* (III, 131), *няхай іх сляпых водзяць* (IV, 143), *няхай дасць табе бог скулу* (IV, 178), *каб ты здох* (X, 279), *каб ты апруцеў* (IV, 56). Сустракаюцца і такія кленічы, у якіх беларускі селянін пры выражэнні благога пажадання можа нават звяртацца да вышэйшай міфічнай істоты – Бога: *каб табе бог даў скулу, няхай дасць табе бог скулу, каб цябе бог са свету звёў, каб табе бог кій у рукі даў*. Можа выражацца таксама пажаданне адзіноты, сіроцтва, галечы, жабрацтва: *каб ты сіратаю застаўся* (VII, 11), *каб ты не меў на смерць кашулі* (VIII, 193), *каб с торбаю на свеце хадзіў усё жыццё* (IV, 122). Семантычнымі актуалізатарамі ў такіх выпадках выступаюць словы з назвамі хвароб (*паралюш*, *скула*, *кадук*), прыродных з'яў (*агонь*), дзеянняў (*здох*, *апруцеў*, *скіснуў*) і інш.

Выкарыстанне кленічаў у коласаўскіх творах абмяжоўваецца дыялагічнай і ўнутранай мовай герояў. Гэтым самым Якуб Колас адмяжоўвае аўтарскую мову ад мовы персанажаў. Праклёны ўжываюцца як сітуацыйна-

бытавыя ўстойлівыя выразы, якія амаль “не стэрылізуюцца” аўтарам і ўводзяцца ў жывую плынь мовы дзейных асоб у гарачых, эмацыянальных спрэчках, у скрытай непрыязнасці, кплівасці герояў. Напрыклад, у апавяданні “На начлезе” Тамаш Чучка, якога ў сне чэрці вадзілі па балоце, на смех і кпіны аднавяскоўцаў-начлежнікаў выпусціў цэлую “абойму” праклёнаў: “А каб ты ў чыстым полі рагатаў, каб цябе вон нагамі вынеслі, як ты мяне нёс, каб на тваю шыю вярхоўку завязалі, як завязаў ты перавясла на чужога каня, гацаль ты паскудны!” (IV, 172). Падобныя дыялогі-сваркі, у якіх ужываюцца традыцыйна-народныя праклёны, вельмі распаўсюджаны сродак характаралагічнага размоўнага маўлення. Вось яскравы прыклад такога экспрэсіўнага дыялогу з трылогіі “На ростанях”:

– Ах ты, чортава шлюндра! Пайшла па вуліцы губамі званіць, языком мянціць, каб ён табе высах і выпетраў, – крычала Акуля, – Ідзі, ідзі, так вось і павераць табе, брахусе. Думаеш, не ведаюць людзі, як ты да Міхалкі ў клуню бегала, га? Ведаюць людзі, за што цябе Крупень з раз’езду гарэлкаю частуе, каб цябе лейцамі частавалі. Ведаюць, як ты з дарожным майстрам ночы гуляеш, як ты ў яго дзесяць рублёў падчапіла!.. Капач ты з-пад цёмнае хмары, хлеба замясіць не ўмееш, хаты, як людзі, не падмяцееш, каб табе вочы замяло!

Аўдоля ў сваю чаргу, ідучы ў другі канец вуліцы, вяла сваё казанне, і тая і другая зрэдку прыслухоўваліся адна да другой і, такім чынам, адна другую скарыстоўвалі ў сваіх казаннях.

– На мяне людзі глядзяць, бо я хорошая, а на цябе сабакі пазіраць не хочуць. Зайздросна табе?.. А ты забылася, як цябе бабуля Тацяна на сваім двары злавіла? Чаго ж ты хадзіла туды? Чужых курэй сачыць? А гарбузы з горада ў Рамковых, хто цягаў, каб з цябе кішкі павыцягвалі?.. (IX, 52-53).

Падобныя дыялогі-лаянкі можна знайсці ў творах шмат якіх беларускіх пісьменнікаў. Цікавыя заўвагі аб своеасаблівым “спектаклі лаянак” з ужываннем традыцыйна-народных праклёнаў зрабіў Янка Брыль у аповесці “Ніжнія Байдуны”: “Злосці ў той лаянцы, паўторам, не было. Была нават паэзія, хай сабе грубая, але ж і хлёсткая. Я ўжо тады, яшчэ не каровін, а толькі свіны пастушок, мог налічыць колькі хочаш гэтых праклёнаў. “Што ты дзяўбееш, каб табе крумкач вочы выдзеўб!”, “Колькі ты сыпаць будзеш, каб табе губы абсыпала!”, “Чаго ты сядзіш, каб ты каменем (або крыцаю) сеў”, “Чаму ты не едзеш, каб ты бокам ездзіў”, “Распеліся тут пад акном, каб вы пелі на хлеб!” І так – бясконца, а цётка Юста яшчэ і з паўторам: “Каб ты!..” (II, 339). (Янка Брыль. Збор твораў: У 5-ці тт. Мн., 1979-1981).

Асобныя народныя праклёны ў мове твораў Якуба Коласа падвергнуты аўтарскай апрацоўцы, інавацыруюцца, што сведчыць аб шырыні фармальных пошукаў аўтарам, аб высокай культуры словатворчасці. Такая з’ява часцей назіраецца ў вершаваных творах, каб захаваць рыфму і рытм. Так, напрыклад, праклён “каб табе бог даў торбу на старасць” у адным з вершаў паэта набывае новы рытмічны малюнак за лік пашырэння сваёй структуры: Да чаго ж мы дажыліся! Эх, падвёў ты нас, панок! Каб табе даў бог на старасць лапці, торбу і кіёк (I, 45).

Кленічы з'яўляюцца важным стылістычным сродкам. Яны дапамагаюць больш дэталёва, тонка і натуральна раскрыць мастацкі вобраз. Выкарыстанне пісьменнікам кленічаў у сваіх творах сведчыць аб уважлівым стаўленні песняра да жывога беларускага слова. Якуб Колас не фармальна падыходзіў да адбору народна-гутарковага характару, а творча адбіраў тое, што найбольш адпавядала ідэі і зместу твора, імкнуўся арганічна з'яднаць іх з кантэкстам і зрабіць сітуацыйна-неабходнымі элементамі сваёй мовы.

Заўвага. *Спасылкі (том і старонка ў дужках) падаюцца па выданні: Якуб Колас. Збор твораў: У 12-ці тт. Мн., 1961-1964.